

справедливість, мінливість, зло, добро тощо, необхідно розглядати не як альтернативу, а як органічне доповнення до позитивного розуміння правового розвитку, основними методами пізнання якого є раціональні методи. Таким чином, розум, інтелект, а також пристрасті, фантазія, уявлення, пам'ять, воля тощо, є самодостатніми явищами, розташованими поряд; зв'язок між ними здійснюється за принципом кореляції, а не субординації.

Необхідно визнати, що конфлікт між вірою і розумом у будь-якій сфері буття — наслідок великого історичного непорозуміння і розум, і віра разом, хоча у різні часи, з різним ступенем інтенсивності і з різною корисністю створювали «ноосферу»¹.

Незважаючи на факт певних відмінностей між розумом і вірою процес пізнання правової дійсності має бути спрямований на пізнання всього правового буття, а не тільки його юридичної форми, що є лише частиною правового буття в цілому, носієм раціональних начал². Дійсно, юридична форма права досягається головним чином розумом, продуктом якого є розумове, раціональне знання, його втілення в нові юридичні норми. Але юридична форма права як складова правової дійсності, правове буття в цілому мають опановуватися за допомогою як раціональних, так і ірраціональних методів з урахуванням міри їх кореляції, питомої ваги в різних видах суспільної активності внаслідок різних життєвих приватних і публічних інтересів.

Надійшла до редколегії 06.12.02

*М. Козюбра, член-кореспондент
АПРН України*

Правовий закон: проблема критеріїв

Проблема співвідношення права і закону є досить старою. Хоч прямо пов'язувати її з виникненням права, як це інколи має місце в пострадянській юридичній літературі³, немає підстав, оскільки

¹ Див.: *Разумов А.* Проекция человека: на земле и на небесах // Свободная мысль — XXI. — 2001. — № 7. — С. 71.

² Див.: *Алексеев С. С.* Восхождение к праву. Поиски и решения. — М., 2001. — С. 602.

³ Див.: *Общая теория государства и права. Академический курс: Учебник для вузов.* — М., 1998. — Т. 2. — С. 18.

право, як відомо, зароджувалося і тривалий час існувало виключно у формах правового звичаю, прецеденту, договору, все ж можна констатувати, що названа проблема з'явилась тоді, коли держава почала активно втручатись не тільки у процес охорони права, а й у процес правотворення, претендуючи на монополію у визначенні того, що є право. З тих пір дискусії з приводу співвідношення права, законів та інших нормативних актів, виданих державою (в особі відповідних державних органів), практично не вщухали.

Не залишилась ця проблема поза увагою навіть у радянські часи, коли ідеї правової держави та панування права оголошувались буржуазно-апологетичними, а їм протиставлялась концепція соціалістичної держави «справжньої законності», відповідно до якої держава самообмежується власними законами до тих пір, поки вони не будуть скасовані або виправлені в установленому порядку тією ж державою.

Особливо гострі дискусії з проблеми праворозуміння взагалі та співвідношення права і закону зокрема відбувались у 60–80-х роках минулого століття, учасником яких був і автор цієї статті. Хоч ці дискусії відбувались в основному на матеріалістичному методологічному ґрунті, не можна сказати, що вони були зовсім безплідними. Дискусії дали чимало аргументів на користь того, що держава є інститутом, який не стільки встановлює, скільки формує або виводить право з об'єктивно існуючої дійсності; що держава є винятковим творцем закону, але не права; що вона має монополію на законотворчість, а не правотворення, тощо. Проте слід визнати, що вплив на практику названі дискусії майже не справили. Вона залишилася незмінною.

Лише з розвалом тоталітарної системи і переходом від ідеологічного монізму до ідеологічного плюралізму ситуація почала поступово змінюватися. Актуалізація проблеми співвідношення права і закону обумовлювалась насамперед глибокими (хоч далеко не завжди послідовними) змінами в економічному, політичному та духовному житті нашого суспільства, започаткованими проголошенням незалежності України. Як свідчить історичний досвід, у перехідні періоди, які, як правило, супроводжуються посиленням соціальної напруги в суспільстві, увага до проблем співвідношення держави і права загалом, права і закону зокрема значно загострюється. Тим більше це стосується періоду переходу від тоталітаризму з його синдромом непогрішності і монополією на все і вся, включаючи право, до демократичної і правової дер-

жави, визначальним для розуміння якої є принцип верховенства права. Із його закріпленням в Конституції України (ч. 1 ст. 8) проблема співвідношення права і закону (і відповідно верховенства права і верховенства закону) із «кабінетно-академічної» перетворилася на прикладну, оскільки перейшла в площину реалізації Конституції України, зокрема тієї ж ст. 8.

Найскладнішою, найдискусійнішою і в той же час практично найзначимішою складовою цієї проблеми є питання критеріїв правового закону.

Які закони можна назвати правовими? Які об'єктивні підстави для віднесення законів до розряду правових і чи існують такі критерії взагалі?

Незважаючи на досить тривалу історію цих питань, більш-менш задовільної відповіді на них не існує й сьогодні.

Однією з найдавніших підстав для визначення правового характеру закону є категорія справедливості. Традиція, започаткована ще Аристотелем і Томою Аквінським, згідно з якою «метою права є справедливість», не втрачає своїх позицій і понині. Апеляції до неї як до критерію правості закону залишаються настільки поширеними, що це дає підстави деяким авторам вважати поняття справедливості ключовим для визначення правової природи законів. «За великим рахунком, — пише, наприклад, відомий французький теоретик права Жан-Луї Бержель, — право набуває властивого і специфічного для нього змісту тільки в понятті справедливого»¹.

Дійсно, справедливість — це одна з універсальних характеристик суспільних відносин. Здебільшого прийнято вважати, що вона «цілком належить моральній свідомості»², тобто є етичною категорією і до права має лише опосередковане відношення як свідчення реального переплетення різних форм соціально-духовної організації життя людей³, зокрема права і моралі.

Однак навряд чи таку позицію можна вважати обґрунтованою. В юридичній загальнотеоретичній літературі вже давно небезпідставно зазначалося, що категорія справедливості виходить далеко за межі моральної сфери і поширюється на всі нормативно-оціночні явища, в тому числі й на право. Більше того, етимологічно термін «справедливість» ближче до правової, ніж до моральної свідомості (*jus* — право, як відомо, походить від

¹ Бержель Жан-Луї. Общая теория права. — М., 2000. — С. 59.

² Малахов В. П. Философия права. — М., 2002. — С. 204.

³ Див.: Там само.

justitia — справедливість), а тому цілком виправдано може розглядатися і як правова категорія¹.

Справедливість — це один з найзначиміших ціннісних орієнтирів права. Соціальний нормативний інститут, навіть бездоганний за юридичною формою, який не втілює ідеї справедливості, не може бути названий правом. Справедливість надає праву відповідного йому змістовного забарвлення, гнучкості і динамізму, вона спонукає до критичного сприйняття конкретного закону чи іншого нормативного акта. Тому заперечувати категорію справедливості як критерію правового закону, безперечно, було б помилковим.

Разом з тим не варто і абсолютизувати даний критерій, тим більше пропонувати керуватися ним при оцінці закону в правозастосовній практиці². Адже, як відомо, поняття справедливості має безліч інтерпретацій. Вона по-різному визначається не тільки філософами, політологами, соціологами, спеціалістами в галузі етики, а й правознавцями³. То чи може служити надійним практичним критерієм правості закону поняття, застосування якого вимагає попереднього осмислення, або й поглибленого дослідження, численних концепцій справедливості?

До того ж те, що визначає реальну справедливість і одержує відповідну форму її осмислення, залежить від багатьох історико-культурних умов, потребує врахування конкретної ситуації та інших чинників, що неминуче пов'язано з суб'єктивними оцінками правозастосувача. Але навіть якщо уявити, що поняття справедливості в праві вдалося б максимально раціоналізувати, то і в такому випадку оцінка закону на предмет його правості не може бути здійснена виключно на підставі даного критерію, оскільки один і той же нормативний акт часто вимагає одночасної його оцінки з позицій як справедливості, так і легітимності, соціальної цінності тощо.

Яскравим прикладом у цьому відношенні можуть служити закони про вибори. Як відомо, виборчі системи бувають різними — мажоритарними, пропорційними чи змішаними. Проте жодна з них не може бути оцінена виключно з позицій справедливості. Так, мажоритарна система (як відносної, так і абсолют-

¹ Див.: Явич Л. С. Право развитого социалистического общества. Сущность и принципы. — М., 1978. — С. 23; Козюбра Н. И. Социалистическое право и общественное сознание. — К., 1979. — С. 105.

² Див., напр.: Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — К., 1999. — С. 31.

³ Див.: Малахов В. П. Вказ. праця. — С. 212–213.

ної більшості) є вкрай несправедливою для середніх і малих за своїм впливом політичних партій; партія, яка одержала більшість голосів виборців у країні в цілому, за результатами виборів може одержати меншість місць у парламенті.

Пропорційна виборча система щодо малих партій є ще більш несправедливою, оскільки при ній переважно виключаються із розподілу мандатів партії, що не зібрали певного (інколи досить вагомого) відсотку голосів. Це нерідко призводить до того, що значна частина виборців виявляється не представленою в парламенті. Партії ж — переможці виборчих перегонів, які подолали встановлений законом відсотковий бар'єр, — збагачуються місцями в парламенті (часом істотно) за рахунок «невдах». Не усуває вказаних несправедливостей, як свідчить вітчизняний і зарубіжний досвід, також змішана виборча система.

Тому, якби виборчі системи оцінювались виключно на предмет їх відповідності справедливості, питання регулювання виборчого процесу, очевидно, ніколи не були б вирішені. Завдання полягає скоріше в тому, щоб обрати таку систему виборів, яка в певних історичних умовах є найбільш доцільною для країни (усуває можливість засилля в парламенті конфліктуючих між собою дрібних угруповань, сприяє його структуризації, полегшує формування відповідального перед парламентом уряду, забезпечує стабільність і керованість країною загалом), та скорегувати її відповідно до цих умов таким чином, щоб пом'якшити властиві їй дефекти несправедливості.

Необхідно зважити також на те, що зміст закону взагалі може бути індиферентним відносно ідеї справедливості (це стосується, зокрема, правових норм з технічним змістом), у зв'язку з чим перевага при оцінці такого закону має віддаватися не стільки його справедливості, скільки суспільній корисності.

Наведеного, очевидно, досить, щоб переконатися в тому, що справедливість — це поняття відносне, неусталене і значною мірою суб'єктивне¹, а тому не може розглядатися «безпосереднім регулятивним імпульсом права»². Як критерій правового закону вона може бути адресована переважно законодавцю або ж принаймні певним правовим інституціям, але не будь-яким суб'єктам правореалізації, включаючи правозастосовувачів.

¹ Див.: Бержель Жан-Луи. Вказ. праця. — С. 65.

² Малахов В. П. Вказ. праця. — С. 204.

Малопридатним для практичного використання є й такий, відомий ще з часів Гегеля, критерій правового закону як розум. Він не дає відповіді на питання, як можна відрізнити «розумний» закон від «нерозумного», «випадкового» і де потрібно вести пошуки «форм і справ розуму». Та й взагалі, хіба перебіг історії розвитку права визначав виключно розумне?

Надто абстрактним, неусталеним і суб'єктивним слід вважати також критерій «правового ідеалу», свідченням чому може бути саме його визначення як «породження індивідуальної, суспільної, наукової свідомості про розумний устрій співжиття на принципах добра, справедливості, гуманізму і збереження природного середовища», як «закону законів»¹ тощо.

Таким же розпливчатим і невизначеним є й критерій «правової природи речей», започаткований І. Кантом і вживаний низкою інших авторів, зокрема К. Марксом (правда, переважно раннім). Він, як і попередні критерії, породжує низку складних питань, більш-менш переконливі відповіді на які відсутні. Серед них, зокрема, одне з основних: як пояснити, що за наявності якогось загального для права (вічного, незмінного) «правового ідеалу» чи «правової природи речей», яка впливає нібито з природи самої людини, існують істотні відмінності у правових системах різних народів і в різні історичні епохи?

Тому, віддаючи належне ролі ідей та ідеалів у генезі права в цілому, особливо в його розвинутих типах (їх недооцінка, а тим більше повне заперечення були б, безперечно, помилковими), разом з тим слід визнати, що пропозиції щодо їх ширшого використання в правозастосовній практиці є досить сумнівними. Вони, зважаючи на рівень правової культури нашого суспільства в цілому і значної, на жаль, частини правозастосовувачів зокрема, можуть викликати протилежні до благородних намірів результати — завдати ще більшої шкоди принципу верховенства права, ніж орієнтація правозастосовних органів і посадових осіб на неякісний у правовому відношенні закон.

Далеко небездоганим, незважаючи на зовнішню привабливість, є започаткований ще наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. критерій «загальної волі», тобто волі всього суспільства, народу чи нації. В силу низки обставин, зокрема такого, що домінувало в СРСР протягом багатьох десятиліть, визначення права як зведеної в закон волі пануючого класу або ж у «загаль-

¹ Емельянов С. А. Право: определение понятия. — М., 1992. — С. 6.

нонародній державі» — волі всього народу, цей критерій особливо багато прихильників продовжує мати на пострадянському просторі, у тому числі в Україні.

Відповідно до нього правовими визнаються лише закони, які адекватно відображають «волю народу». Всі інші закони за такою логікою необхідно відносити до розряду неправових.

Очевидно, немає підстав заперечувати, що закон може розраховувати на підтримку і ефективність тоді, коли він виражає не вузькогрупові, кланові інтереси, а інтереси, якщо й не всіх, то принаймні більшості населення.

Проте й цей критерій породжує чимало запитань: яким чином визначити, чи міститься в тому чи іншому законі «воля народу»?; чому парламент як представницький орган, що має відображати волю та інтереси всіх членів суспільства, в одних випадках приймає закони, які відповідають суспільним інтересам та інтересам окремих громадян, а в інших — цим інтересам суперечать? І, мабуть, найсуттєвіше з запитань: наскільки взагалі обґрунтовано застосовувати до закону як акта парламенту словосполучення «закон є виразом волі народу»?

На перший погляд здавалося б, що дане запитання є суто риторичним, оскільки відповідно до ст. 5 Конституції України носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, насамперед, звичайно, через загальнонаціональний представницький орган — Верховну Раду України. В основі цієї конституційної формули лежить, як відомо, ідея народного суверенітету, яка останнім часом зазнає істотного переосмислення під кутом зору її наближення до сучасних реалій та місця людини в сучасному світі.

Відповідно до конструкції «народного суверенітету», запропонованої її основоположником Ж.-Ж. Руссо, тільки народ як носій і джерело всієї повноти державної влади може визначити, що є загальне благо як мета держави. «Загальна воля завжди права» — стверджував мислитель. Причому народ згідно з вказаною конструкцією розглядається як колективне ціле, що досить зручно для того, щоб подати політично оформлену волю більшості цього цілого або ж навіть волю політичної еліти (обраних представників) як «загальну волю» всього колективного цілого. Народний суверенітет, таким чином, передбачає фактично нічим не обмежену верховну «народну» владу, при якій

свобода індивіда підмінюється свободою політичного колективного цілого — народу.

Тим часом, як вірно зазначається в літературі, «в демократичній правовій державі народ як «джерело державної влади» виступає не тільки як колективне ціле, а й як сукупність громадян, що мають природні і невідчужувані права і свободи. І кожний окремих громадянин має сферу свободи стосовно народу як колективного цілого, до більшості, яка формує політичну волю, і держави, що виражає цю волю»¹.

З цих позицій необхідно, очевидно, підходити й до оцінки результатів всеукраїнських референдумів. Навіть у тих випадках, коли винесений на референдум проект закону приймається народом, беззаперечно говорити про те, що він є виразом «волі народу», немає підстав. І не тільки з огляду на те, що кількісні показники учасників референдуму не відображають цієї «загальної волі», а й з інших причин. Адже на результати референдуму, як відомо, великий вплив справляють такі чинники як психологія людських мас, котра формувалась в умовах тоталітарного суспільства (внаслідок чого, зокрема, праву громадянина на вираження власної волі далеко не завжди кореспондує відповідальність за зроблений вибір), маніпуляції громадською думкою через засоби масової інформації, використання адміністративного ресурсу тощо. Словом, отримати потрібний результат референдуму в умовах сучасних PR-технологій впливу на колективну думку не так вже й важко.

Результати референдуму можуть засвідчити (і то за умови відсутності фальсифікації кількісних показників його учасників) головним чином лише те, що за винесений на нього проект закону висловилися звичайна середньостатистична більшість народних мас. Про рівень підготовленості, ерудованості тих, хто легітимізує рішення, а отже про його якість говорити не доводиться.

Таким чином, навіть «безпосереднє здійснення народом своєї влади» через референдум виконує скоріше легітимуючу функцію, ніж перетворює прийнятий на ньому закон у вираз «загальнонародної волі».

Тим більше це стосується парламенту. Якщо навіть виходити з традиційних уявлень про необмеженість верховної політичної

¹ Конституция Российской Федерации. Проблемный комментарий. — М., 1997. — С. 78. Див. також: Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под общей редакцией проф. В. С. Нерсесянца. — М., 1999. — С. 562–564.

влади народу природними, невідчужуваними правами і свободами індивіда, то і за таких обставин говорити про те, що прийняті парламентом закони є втіленням «волі народу» досить сумнівно. Адже народний суверенітет за класичною конструкцією Ж.-Ж. Руссо є невідчужуваним. Він не може передаватися народом шляхом виборів жодному виборному органу, навіть колегіальному, яким є парламент. Тому останній всупереч відносно поширеній думці не може вважатися носієм суверенітету народу. Він лише наділяється правом здійснювати певні повноваження по реалізації народного суверенітету у визначених конституцією межах, що цілком узгоджується з принципом поділу влади.

Ілюзорність уявлень про те, що закон є (чи навіть може бути) виразом «волі народу», підтверджується не тільки викладеними теоретичними міркуваннями, а й реальною законодавчою практикою — як зарубіжною так і вітчизняною. Так, відомий французький вчений у галузі юридичної антропології Норбер Рулан, виступаючи проти міфу нібито закон виражає волю народу, слушно зазначає: «Хто, крім юристів, знає, що закони народжуються в міністерських установах: 90% законів, прийнятих на сьогоднішній день парламентом, є результатом урядових ініціатив»¹.

Аналогічна практика має місце не тільки у Франції, а й в переважній більшості інших європейських країн². І вона цілком пояснювана. Адже саме уряд постійно стикається з недоліками законів, саме він має найбільші можливості для розробки високоякісних законопроектів і проведення їх через парламент (особливо у випадках, коли уряд формується парламентською більшістю і спирається на неї). Тенденція до підвищення урядової законопроектної активності спостерігається також в Україні, хоч до відповідних показників західних країн їй ще далеко.

Не стають переконливішими аргументи на користь того, що закон, прийнятий парламентом, «є виразом волі народу» і тоді, коли законопроект готується самими депутатами та вноситься ними до парламенту в порядку їх власної законодавчої ініціативи. Адже і в цьому разі, за влучним (хоч, можливо і дещо емоційно перебільшеним) висловом Леона Дюгі, закон в кінцевому результаті «є виразом не спільної волі, якої не існує, і не волі

¹ Норбер Рулан. Юридическая антропология: Учебник для вузов. — М., 1999. — С. 248.

² Див.: Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Общая часть. — М., 1996. — С. 497.

держави, якої теж немає, а волі декількох голосуючих людей»¹, точніше кажучи, волі переважно парламентської більшості. «Поza цим існують лише фікції і пусті формули»².

Задовільне вирішення проблеми критеріїв правового закону можливе, очевидно, на зовсім іншій методологічній і світоглядній основі, коли право, незалежно від можливої різноманітності його визначень, нерозривно пов'язується не стільки з абстрактними ідеалами і загальною волею, скільки з конкретною автономною людиною, яка за відомим висловом одного з найзначніших давньогрецьких філософів-софістів Протагора, «є мірою всіх речей». В концентрованому вигляді і людському вимірі правове начало представлено насамперед у вигляді невідчужуваних прав людини. Вони становлять невід'ємний компонент права. Їх існування поза правом і без права неможливе, як і право немислиме без прав людини. Це явища однієї сутності.

Як іманентна властивість людини, що характеризує її як представника всього людського роду, права людини є позатериторіальними і позанаціональними. Вони становлять загальноцивілізаторську, загальнокультурну цінність незалежно від націй, ідеологій, релігій, а тому давно стали об'єктом міжнародно-правового регулювання.

Права людини є безпосередньо діючим правом і можуть застосовуватись «*contra legem*» — всупереч закону, якщо закон суперечить фундаментальним правам людини: не відображає природно-правові начала; не відповідає загальноновизнаним міжнародно-правовим принципам і нормам про права людини і громадянина; прийнятий нелегітимним органом державної влади тощо.

Концепція природних, невідчужуваних прав і свобод людини як вихідного правового начала стала не лише надбанням правової теорії. Вона знайшла своє втілення у чинній Конституції України, хоч на відміну від конституцій інших держав термін «природні права» Основний Закон України через низку суб'єктивних причин не використовує. Причому положення Конституції про права і свободи людини за закладеною в ній логікою мають подвійне значення. З одного боку, їх повна відповідність сучасним міжнародним стандартам та провідне становище серед інших положень Основного Закону (закріплені у його розділі II) надає правового характеру самій Конституції, а з іншого — пра-

¹ Дюги Л. Общество, личность, государство. — СПб., 1901. — С. 22.

² Там само.

ва і свободи людини виступають як загальнообов'язковий правовий орієнтир і конституційна вимога до діяльності держави.

Відповідно до ч. 2 ст. 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а їх утвердження і забезпечення є основним її обов'язком. Звідси випливає, що діяльність як держави в цілому, так і її органів, включаючи законодавчий, повинна мати правовий характер. Зазначене положення в позитивній формі фактично формулює вимогу правового закону. Адже правовий характер діяльності органу законодавчої влади означає, що зміст і спрямованість законотворчості мають визначати права і свободи людини.

Цій вимозі відповідає положення ч. 3 ст. 22 Конституції України, яким встановлена пряма заборона антиправового закону. «При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів, — йдеться в ній, — не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод». Ця принципова позиція виражена також у ч. 1 ст. 64 Конституції України, згідно з якою конституційні права і свободи не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією. Це, зокрема, означає, що законом такі обмеження встановлюватись не можуть, якщо цього не передбачає Конституція. Тому положення деяких законів та інших нормативних актів, які встановлюють обмеження прав і свобод людини без належних конституційних підстав, треба вважати неконституційними і неправовими.

Послідовність правової спрямованості Конституції України проявляється також у тому, що вона містить спеціальну заборону правопорушуючого закону навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (ч. 2 ст. 64).

Конституція України, нарешті, передбачає відповідні механізми, які унеможливають зниження її правового рівня. Стаття 157, зокрема, встановлює, що Конституція України не може бути зміненена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина, а ст. 159 передбачає, що законопроект про внесення змін до Конституції розглядається Верховною Радою України лише за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам ст. 157.

Крім вимог забезпечення правості законів та інших нормативних актів, а відтак принципу верховенства права «у матеріальному значенні», Конституція України містить також низку вимог до нормативно-правової системи, додержання яких забезпечує

верховенство права «у формальному значенні». Серед цих вимог треба назвати насамперед принцип верховенства Конституції України та пряму дію її норм (ч. 3 ст. 8). Пряма дія Конституції України є однією з вирішальних умов інтеграції правового змісту Конституції України у соціальну практику. Всупереч поширеній думці, відповідно до якої пряма дія конституційних норм пов'язується виключно з правозастосовною практикою, зокрема судовою (певні підстави для цього дає не зовсім вдале, на мій погляд, формулювання ст. 8), треба зазначити, що така дія властива всім формам державної діяльності — законодавчій, виконавчій і судовій. Пряма дія норм Конституції України має місце також при здійсненні громадянами конституційних прав і свобод.

Стосовно законодавця пряма дія Конституції означає, що при прийнятті законів він має лише конкретизувати і деталізувати конституційні положення, а також встановлювати процесуальні форми їх реалізації. Відступати від букви і духу Основного Закону, від закладених у ньому ціннісних орієнтирів він не має права.

З прямої дії норм Конституції випливає, що їх конкретизація можлива також правозастосовними органами, в першу чергу судами, шляхом тлумачення. Суди повинні безпосередньо застосовувати положення Конституції у випадках, коли вирішення справи на основі закону виявляється неможливим. І лише у разі неоднозначного тлумачення відповідних положень Конституції різними державними органами або вагомих сумнівів щодо конституційності закону, який підлягає застосуванню при вирішенні конкретної справи, суди у визначеному законом порядку мають звертатися до Конституційного Суду України. На жаль, суди загальної юрисдикції поки що до прямого застосування конституційних норм вдаються досить рідко.

Конституція України містить також низку інших юридичних інститутів і механізмів, які за належної реалізації здатні забезпечити правовість законів і підзаконних нормативних актів та втілення в життя принципу верховенства права. Серед них особливо необхідно відзначити:

– положення ч. 2 ст. 19 Конституції, відповідно до якого органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Це положення фактично відтворює одну з основних вимог принципу верховенства права до визначення меж

повноважень державних органів, органів місцевого самоврядування та посадових осіб — «недозволене заборонено»;

— положення ч. 3 ст. 57 Конституції, згідно з яким закони та інші нормативні акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними. Цим положенням утверджується аксіоматичний правовий принцип — «неопублікований нормативний акт не застосовується»;

— положення ст. 58 Конституції, яке закріплює ще один аксіоматичний правовий принцип — «закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи»;

— положення ч. 1 ст. 152 Конституція України, відповідно до якого неправовими, неконституційними визнаються (за рішенням Конституційного Суду України) закони та інші акти, якщо була порушена встановлена Конституцією процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності.

Перелік положень Конституції України, спрямованих на утвердження вимог правовості законів, інших нормативних актів та принципу верховенства права, очевидно, можна продовжити. Проте й наведених, на мою думку, досить для того, щоб дійти висновку про те, що критеріями правовості законів та інших нормативних актів мають служити в першу чергу положення Конституції України, а верховенство права в нашому житті означає передусім верховенство Основного Закону.

Разом з тим право — явище набагато динамічніше від найдосконаліших конституційних формул. Якщо ж урахувати, що ідеальних з точки зору юридичної техніки конституцій у світі не існує і Конституція України не є в цьому відношенні винятком, то це виключає суто позитивістський підхід до її тлумачення і застосування.

Здійснюючи пошук права в межах Конституції, правозастосовні органи, особливо суди, мають залучати до цього пошуку не тільки текст Конституції, а й додаткові матеріали, які дали б змогу забезпечити як верховенство Конституції, так і верховенство права.

Орієнтиром у цьому напрямі мають слугувати загальновизначані сучасним цивілізованим світом принципи права, міжнародні пакти про права людини, міжнародна судова практика, зокрема практика Європейського суду з прав людини, тенденції розвитку правових засобів захисту прав людини у європейському та міжнародному співтовариствах тощо.

Тільки глибоке оволодіння всім цим правовим арсеналом може стати запорукою просування нашого суспільства по шляху утвердження принципів правової держави.

Надійшла до редколегії 21.07.03

С. Головатий, член-кореспондент
АПрН України

«Верховенство закону» *versus* «верховенство права»: філологічна помилка, професійна недбалість чи науковий догматизм?

Відповідно до щорічного послання Президента України (2002 р.) проголошено курс України на європейську інтеграцію. У цьому документі «європейський вибір України» визначено як «рух до стандартів реальної демократії, інформаційного суспільства, соціально орієнтованого ринкового господарства, базованого на **засадах верховенства права** й забезпечення прав та свобод людини і громадянина»¹. Разом з тим, ставлячи завдання узгоджувати стратегію інституційних перетворень в Україні з «критеріями членства в Європейському Союзі» («копенгагенськими критеріями»), у документі йдеться про «стабільність законів та інституційних структур, що гарантують демократію, **верховенство закону**, забезпечення прав людини, повагу та захист прав національних меншин»². А представляючи своє щорічне послання на першій сесії Верховної Ради України четвертого скликання 18 червня 2002 р. і визначивши створення ефективної системи державного управління як основну мету нового етапу адміністративної реформи, Президент України, зокрема, вказав на те, що така система має відповідати «стандартам демократичної **правової держави**» та «гарантувати **реалізацію верховенства права**»³.

¹ Європейський вибір: Виступ Президента України Л.Д.Кучми у Верховній Раді України 18 червня 2002 року. Послання Президента України до Верховної Ради України. 2002 рік. – К., 2002. – С. 25 – 26 (тут і далі всі шрифтові відлічення в цитатах мої. – С. Г.).

² Там само. – С. 38.

³ Там само. – С. 4.